

Michał **Bogdanowicz**

Wojenne wybory Chaima Sygala

Gdańsk 2024

Spis treści

Wstęp	7
ROZDZIAŁ 1	
Niejasna i skomplikowana tożsamość Chaima Sygala	16
ROZDZIAŁ 2	
Ukraiński partyzant i niemiecki policjant	30
ROZDZIAŁ 3	
„Kariera” w niemieckim aparacie represji	50
ROZDZIAŁ 4	
Od żandarma do agenta SD	85
ROZDZIAŁ 5	
Powojenne losy Chaima Sygala	97
Zakończenie	109
Aneks	113
Wykaz skrótów	210
Bibliografia	211
Indeks nazwisk	215
Indeks geograficzny	218
Summary	221

Wstęp

Życiorys Chaima Sygala mógłby stanowić kanwę filmu przygodowego. Sowieccy śledczy prowadzący jego sprawę na początku lat pięćdziesiątych XX w. początkowo nie mogli uwierzyć, że taka historia rzeczywiście się wydarzyła. Losy Sygala w czasie II wojny światowej były tak niezwykle, że wzbudziły zainteresowanie nawet sowieckich autorów powieści szpiegowskich. Postać tego zdrajcy i kolaboranta, który został rozpoznany i aresztowany przez agentów służb ZSRS w trakcie perfekcyjnie zaplanowanej oraz przeprowadzonej akcji, została wykorzystana w literaturze sensacyjnej już w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. Jego losy opisano m.in. w popularnej w Związku Sowieckim serii wydawniczej „Z tarczą i mieczem” („Со щитом и мечом”). Oprócz głoszenia chwały dzielnych czekiistów sowiecka propaganda wykorzystwała tę historię do sugerowania istnienia jakiegoś rodzaju sojuszu między światowym syjonizmem, niemieckim narodowym socjalizmem i nacjonalizmem ukraińskim – oczywiście pod patronatem amerykańskim¹.

O Sygalu kilkakrotnie wspominał w swojej książce Taras Boro-weć – „Taras Bulba”, przywódca Siczy Poleskiej – ukraińskiej organizacji zbrojnej współpracującej z Niemcami². Ze względu na charakter

1 Т. Гладков, Б. Стекляр, *Все равно конец будет!, Встреча на Унтер-ден-Линден*, 1988, ВикиЧтение, <https://biography.wikireading.ru/235839> [dostęp: 15 I 2023].

2 Т. Бульба-Боровець, *Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху*, Вінніпег 1981, s. 179, 325.

tej książki (ukazującej pozytywne strony atamana) trudno uznać ją za obiektywne źródło wiedzy. W związku z przynależnością Sygala do Siczy Poleskiej (jako setnik Kyrył Syhołenko) i bliskimi relacjami z Borowciem wspominają o nim Wołodymyr Dziubak i Ihor Marczuk – badacze ukraińscy zajmujący się tą organizacją. Szczególną uwagę poświęcili roli Syhołenki w negocjacjach z Niemcami pod koniec funkcjonowania Siczy Poleskiej jesienią 1941 r.³ Mężczyzna wspomniany jest też kilkakrotnie w zbiorze dokumentów dotyczących Siczy Poleskiej wydanym przez Wołodymyra Serhijczuka⁴.

Historię Sygala opisywano też co najmniej dwukrotnie w zachodniej literaturze popularnej. Według amerykańskiego badacza Jareda McBride'a jedna z tych książek zawiera niemożliwe do zweryfikowania szczegóły z życia Sygala, a druga gloryfikuje tę postać, odrzucając wszelkie wzmianki o jego udziale w zbrodniach wojennych, które uznaje za sowiecką propagandę⁵.

Chaim Sygal stał się też bohaterem opublikowanych w 2012 r. kilku artykułów prasowych Wołodymyra Wjatrowycza, ukraińskiego historyka i dyrektora Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej (Український Інститут Національної Пам'яті) w latach 2014–2019. Chociaż autor dokładnie opisał jego życiorys, pracom brakuje odwołań do źródeł i publikacji naukowych – nie mają więc naukowego charakteru⁶.

3 В. Дзьобак, *Тарас Бульба-Боровець та його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.)*, Київ 2002, s. 79 oraz I. Марчук, *Отаман «Тарас Бульба»: між міфом і реальністю*, Львів 2022, s. 95.

4 В. Сергійчук, *Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи*, Київ 2011, s. 117–119, 121–122, 368–369.

5 Д. Макбрайд, *Насильство та порубіжні ідентичності в Україні часів Другої світової війни: множинність життів Хайма Сигала й пам'ять про нього*, Журнал соціальної критики „Спільне”, 2021, <https://commons.com.ua/ru/hayim-sigal/> [dostęp: 16 I 2023].

6 В. В'ятрович, *Історія з грифом «Секретно». Хайм Сигал: вчитель, міліціонер, партизан*, tsn.ua, 2012, <http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-hayim-sigal-vchitel-milicioner-partizan.html> [dostęp: 2 II 2023]; *idem*, *Історія з грифом «Секретно». Комендант поліції Кирило Сиголенко*, tsn.ua, 2012, <http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-komendant-policiyi-kirilo-sigolenko.html> [dostęp: 3 II 2023] oraz *idem*, *Історія з грифом «Секретно». Спекулянт Карл Ковальський, або Кінець маскараду Хайма Сигала*, tsn.ua, 2012,

W literaturze z dziedziny historii wzmianki o Sygalu pojawiały się przy okazji badań nad zagładą Żydów w czasie II wojny światowej. W monumentalnym dziele dotyczącym Holokaustu *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945* zamieszczono jego krótki biogram odnoszący się do służby na stanowisku komendanta ukraińskiej policji pomocniczej w Dąbrowicy⁷. O Sygalu wspomina także kanadyjsko-ukraiński historyk John-Paul Himka, podając go za przykład nielicznych „Żydów próbujących utrzymać się przy życiu przez znalezienie miejsca wewnątrz aparatu sprawców zbrodni”⁸. Na temat Sygala szerzej pisała również krakowska historyczka Lucyna Kulińska, która zamieściła w swojej pracy jego biogram. Według niej część ukraińskich dziennikarzy i historyków podkreśla jego obecność w Siczy Poleskiej, aby udowodnić, że w Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) mogli służyć także Żydzi. Ponadto jednoznacznie stwierdziła, że „przypadek Sygala jest wyjątkowo bulwersujący, brał on udział w okrutnych zbrodniach na Żydach, a wszystko to nie w imię przetrwania i uratowania życia, ale i dla awansów, i zaszczytów”⁹. Rosyjski badacz Aleksander Gogun w swoim artykule z 2012 r. twierdził, że do licznych zbrodni i przejścia na stronę Niemców Sygala doprowadziły niepoohamowana żądza zysku, chęć przetrwania i dostosowania się do okoliczności za wszelką cenę¹⁰. Również Iwan Kapaś pochylił się nad życiorysem tej postaci w swojej edycji źródeł dotyczącej getta w Dąbrowicy¹¹.

<https://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-spekulyant-karlkovalskiy-abo-kinec-maskaradu-hayima-sigala.html> [dostęp: 4 II 2023].

- 7 A. Kruglov, S. Fishman, *Dąbrowica* [w:] *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945*, vol. 2: *Ghettos in German Occupied Eastern Europe*, eds M. Dean, M. Hecker, Indianapolis 2012, s. 1344.
- 8 J.P. Himka, *Ukraińska Powstańcza Armia i Holokaust* [w:] *OUN, UPA i zagłada Żydów*, red. A. Zięba, Kraków 2016, s. 568.
- 9 L. Kulińska, *Dowody zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich z formacji OUN–UPA na ludności żydowskiej w świetle ukraińskich dokumentów archiwalnych zgromadzonych przez Wiktora Poliszczuka* [w:] *OUN, UPA i zagłada Żydów...*, s. 99–100.
- 10 A. Гогун, *Сотрудник НКВД – участник Холокоста. Судьба оборотня в погонах Хаима Сыгала*, „Клио” 2012, № 9, s. 122–124.
- 11 I. Капась, *Гетто у Дубровиці за матеріалами архівно-кримінальної справи Хайма Сигала*, „Голокост і Сучасність” 2012, № 1, s. 78–103.

Sprawą Sygala zajmował się od 2009 r. wspomniany już McBride z Uniwersytetu Kalifornijskiego w Los Angeles. Jego najważniejsze opracowanie poświęcone temu zagadnieniu to wnikliwy artykuł naukowy z 2021 r. *The Many Lives and Afterlives of Khaim Sygal: Borderland Identities and Violence in Wartime Ukraine*¹². Była to pierwsza tak obszerna praca analizująca losy, a także kwestie moralne, przed którymi stanął Chaim Sygal w trakcie II wojny światowej. W pierwszej części amerykański historyk opisał jego życiorys na podstawie materiałów archiwalnych Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (SBU). W drugiej skupił się na swoistym badaniu zmian tożsamości w warunkach opresji na podstawie wyborów Sygala. Podkreślił, że charakter wiełoetnicznej Europy Wschodniej ułatwiał takie metamorfozy. Stwierdził, że piszący o Sygalu nie uwzględniali kontekstu, w którym działał: „Istnieje zwoadniczo łatwy sposób oceniania wyborów Sygala – bez badania okoliczności, które potencjalnie doprowadziły go do podjęcia tych decyzji”¹³. Badacz doszedł do wniosku, że

Wschodnioeuropejscy Żydzi [aby przetrwać – M.B.], jeśli tylko mogli, zmieniali tożsamość, przyłączając się do różnych powstań, znajdując schronienie lub po prostu ukrywając się. Fakt, że Sygal postrzegł kolaborację jako sposób na przetrwanie, jest tak oczywisty, jak to, że Ukraińiec wstąpił do policji, aby uniknąć wysłania na roboty do Niemiec, a Żyd służył w policji w getcie, aby zdobyć dodatkowe jedzenie dla swojej rodziny¹⁴.

Zdaniem McBride’a o wyjątkowości przypadku Sygala świadczyło to, że

służył w policji poza gettami (lub obozami śmierci). Możliwe, że w tej roli brał również aktywny udział w przemocy wobec innych Żydów. Innymi słowy, w przeciwieństwie do Żydów w getcie, którzy współpracowali w innych okolicznościach, Sygal (biorąc pod uwagę jego nową tożsamość) z pewnością miał alternatywy, ale wybrał pozostanie w policji i prawdopodobnie udział w morderstwach, aby odeprzeć podejrzenia i przetrwać¹⁵.

12 Д. Макбрайд, *Насильство та порубіжні ідентичності в Україні часів Другої світової війни...*

13 *Ibidem*.

14 *Ibidem*.

15 *Ibidem*.

Amerikanin zarzucał też ukraińskim badaczom, że „uwypuklają bardzo kontrowersyjny aspekt historii Sygala, aby dojść do wniosku, że służenie nazistom było typową żydowską postawą i aby przemilczeć ukraiński współdziałanie w takiej przemocy”¹⁶.

Temat niniejszej pracy to życie i wojenne wybory Chaima Sygala, obywatela II RP, Żyda urodzonego na początku XX w. na terenach należących obecnie do Ukrainy. O niezwykłości tej mało znanej postaci świadczy fakt, że jako Żyd potrafił nie tylko przetrwać, ale także zrobić swoistą „karierę” w służbie niemieckiej – należał on do wąskiego grona osób pochodzenia żydowskiego, które działały w aparacie bezpieczeństwa III Rzeszy. W celu ratowania życia nie wahał się pomagać oprawcom swojego narodu.

Oczywiście nie był to jedyny Żyd, który kolaborował z Niemcami. Wspomnieć można o Chaimie Rumkowskim kierującym gettem w Łodzi, Józefie Szeryńskim, który był nadkomisarzem Żydowskiej Służby Porządkowej w getcie warszawskim czy Mieczysławie Szmerlingu – komendancie placu przeładunkowego (niem. Umschlagplatz) w Warszawie w 1942 r. Byli też kolaboranci ukrywający swoje żydowskie pochodzenie. Jednym z najbardziej szokujących jest Elke Sirewiz, który zmienił nazwisko na Fritz Scherwitz i został członkiem NSDAP. Służył w SS jako Obersturmführer, był komendantem obozu koncentracyjnego Lenta pod Rygą na Łotwie. Według świadków osobiście uczestniczył w zamordowaniu 200 Żydów¹⁷. Paul-Ludwig (Pinchas) Hirschfeld, ukrywając swoje żydowskie pochodzenie, dosłużył się w Werhmachcie stopnia oficerskiego. Utrzymywał, że nie był jedynym niearyjskim żołnierzem niemieckim, któremu udało się w ten sposób przeżyć wojnę¹⁸. Wspomnieć wypada o także o Semenie Blumensztajnie vel Baranowskim oraz Abramie Lichtensztajnie vel Ołeksandrze Sofiewie – Żydach z sowieckiej Ukrainy. Pierwszy z nich był komendantem policji pomocniczej w rejonie krasnopolskim na Sumszczyźnie, drugi był pomocnikiem komendanta obozu

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ B.M. Rigg, *Żydowskie żołnierze Hitlera: nieznaną historię nazistowskich ustaw rasowych i mężczyzn pochodzenia żydowskiego w armii niemieckiej*, tłum. J. Adamko, Warszawa 2009, s. 279.

¹⁸ *Ibidem*, s. 113.

koncentracyjnego w Sławucie w obecnym obwodzie chmielnickim¹⁹. Ze względu na podobieństwo pewnych sytuacji wspomnieć też trzeba o postaci Salomona Perela, który dzięki zbiegowi okoliczności i znakomitej znajomości języka niemieckiego przeżył wojnę jako członek Hitlerjugend. Na podstawie autobiograficznej książki Perela w 1990 r. powstał film fabularny *Europa, Europa*.

Chaim Sygal nie odegrał wprawdzie szczególnej roli politycznej czy wojskowej, jednak analiza jego niezwykłego życiorysu pozwala na ukazanie zmienności ludzkich losów w trakcie tak gwałtownych, okrutnych i brutalnych czasów, jak czasy wojny, kiedy to większość ludzi troszczy się wyłącznie o siebie, a nierzadko, aby przeżyć wraz z najbliższymi, przykładą rękę do zguby lub niedoli innych ludzi. W losach Sygala przejawia się destrukcyjny charakter totalitarnych, okupacyjnych rządów niemieckich i sowieckich – pod względem społecznym, gospodarczym, kulturowym, a nade wszystko moralnym, ponieważ zmuszały miliony ludzi do walki o biologiczne przetrwanie za wszelką cenę. Życiorys Sygala jest też pretekstem do przekazania wiedzy na temat tła historycznego związanego z jego losami w wymiarze politycznym, społecznym i kulturowym Polski i Europy Środkowo-Wschodniej pierwszej połowy XX w. W pracy wstrzymano się od stawiania ocen moralnych postępowania Sygala, pozostawiając tę kwestię czytelnikowi, który powinien pamiętać o uwarunkowaniach panujących w czasie niemieckiej okupacji południowo-wschodnich ziem II RP.

Życiorys Chaima Sygala odtworzono na podstawie: 1) autobiografii Sygala napisanej w 1939 r. we Lwowie; 2) zeznań tegoż złożonych w Berlinie Wschodnim wiosną 1951 r.; 3) materiałów zebranych podczas śledztwa prowadzonego przez Urząd Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (UMGB) Obwodu Rówieńskiego w latach 1951–1952; 4) zeznań Sygala i świadków podczas procesu przed Trybunałem Wojskowym Przykarpackiego Okręgu Wojskowego w Równem w marcu 1952 r.

Zasadnicza część publikacji składa się z pięciu rozdziałów poświęconych życiorysowi Sygala oraz aneksu zawierającego wybrane

19 I. Капась, *Гетто у Дубровици...*, s. 82.

materiały źródłowe ze śledztwa i procesu zorganizowanego w latach 1951–1952. Dokumenty te były podstawą powstania niniejszej książki.

Rozdział pierwszy (lata 1904–1941) opisuje wczesne lata życia Sygala. Ze względu na różnorodność jego zeznań dotyczących tego okresu nie można jednoznacznie stwierdzić, gdzie spędził młodość. Najbardziej wiarygodne są dane dotyczące służby Sygala w sowieckiej milicji we Lwowie od 1939 r. oraz jego ewakuacji do Kijowa po 22 czerwca 1941 r. W rozdziale tym opisano udział Sygala w sowieckiej partyzantce oraz pobyt w niewoli niemieckiej latem 1941 r.

W rozdziale drugim (lata 1941–1942) oparto się na zeznaniach Sygala złożonych przed sowieckimi śledczymi i sądem. Opisano w nim, jak doszło do zmiany tożsamości Żyda Chaima Sygala w Ukrainka Kyryła Syhołenkę, jego działalność w Siczy Poleskiej, a także desperacką ucieczkę po tym, gdy ujawniono jego prawdziwe pochodzenie.

Rozdział trzeci (lata 1942–1944) jest najbardziej rozbudowany i oparty na bogatym materiale archiwalnym zawierającym zarówno zeznania Sygala, jak i świadków. Skupia się na działalności Sygala jako komendanta ukraińskiej policji pomocniczej w Dąbrowicy, mieście leżącym w przedwojennym województwie wołyńskim. Przeanalizowano jego awans na to stanowisko oraz rolę w tamtejszym getcie. Szczególną uwagę poświęcono udziałowi Sygala w likwidacji getta i egzekucji Żydów dąbrowickich. Opisano też jego służbę w niemieckiej żandarmerii w powiatowych Sarnach.

W rozdziale czwartym (lata 1944–1945) oparto się na zeznaniach Sygala złożonych w trakcie śledztwa i procesu. W dostępnym materiale archiwalnym brakuje zeznań świadków. Sygal służył wówczas III Rzeszy jako komendant obozu pracy w Starosielcach na Podlasiu oraz agent Sicherheitsdienst (SD)²⁰ w Prusach Wschodnich i Poczdamie.

Rozdział piąty (lata 1945–1952) opowiada o drugiej zmianie tożsamości – z Ukrainka Kyryła Syhołenki w polskiego Żyda Karla (Karola) Kowalskiego. Opisano jego powojenną działalność w Szczecinie

²⁰ Sicherheitsdienst des Reichsführers SS (Służba Bezpieczeństwa Reichsführera SS) – organ wywiadu, kontrwywiadu i służby bezpieczeństwa SS, działający w Niemczech w latach 1931–1945.

i Berlinie, problemy z prawem w związku z nielegalną działalnością gospodarczą, a także aresztowanie za współpracę z Niemcami w czasie II wojny światowej. W rozdziale zawarto też opis procesu Sygala przed sowieckim Trybunałem Wojskowym, zakończony egzekucją w 1952 r.

Na materiały zamieszczone w aneksie składają się wybrane dokumenty z akt dotyczących sprawy Chaima Sygala prowadzonej przez UMGB w Obwodzie Rówieńskim. Ich oryginały znajdują się w Archiwum SBU. Dokumenty ze śledztwa i procesu Sygala zostały zebrane w czterech tomach i liczą ponad 1,5 tys. stron (m.in. zeznania Sygala i świadków, sprawozdania z wizji lokalnych i ekshumacji, dokumenty sądowe). W aneksie przywołano m.in. zeznania Sygala ze śledztwa, zeznania powołanych w trakcie śledztwa świadków czy kopie dokumentów dotyczących służby Sygala w sowieckiej milicji we Lwowie oraz jego pochodzenia. Zamieszczono w nim również wiele dokumentów procesowych, takich jak: akt oskarżenia, protokół z posiedzenia Trybunału Wojskowego Przykarpackiego Okręgu Wojskowego, postanowienie Trybunału (wyrok), prośba Sygala o kasację wyroku oraz jej oddalenie, zaświadczenie o wykonaniu wyroku czy decyzja o negatywnym rozpatrzeniu sprawy dotyczącej Chaima Sygala zgodnie z ustawą o rehabilitacji ofiar represji politycznych na Ukrainie. Dokumenty zostały przetłumaczone z języka rosyjskiego oraz ukraińskiego na język polski i ułożone w kolejności chronologicznej. Oczywiście sowieckie materiały śledcze wymagały szczególnie uważnej lektury i ostrożnego wyciągania wniosków. Prawdopodobnie w archiwach ukraińskich zachowało się więcej dokumentów, które mogłyby uzupełnić podstawę źródłową, jednak tocząca się na Ukrainie wojna praktycznie uniemożliwia do nich dostęp. Poza materiałem z archiwum SBU w książce znalazły się odniesienia do wielu opracowań (polskich i zagranicznych) dotyczących stosunków narodowościowych i zagłady Żydów na południowo-wschodnich terenach II RP w czasie II wojny światowej.

Książka ta nie powstałaby, gdyby nie inspiracja dyrektora Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku dr. hab. Grzegorza Berendta. W tym miejscu chciałbym podziękować mu za inicjatywę, zainteresowanie tematem i okazane wsparcie. Wdzięczność za motywowanie

do pracy i wyrozumiałość chciałbym wyrazić także ówczesnemu zastępcy dyrektora Muzeum II Wojny Światowej, obecnie dyrektorowi Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku dr. Markowi Szymaniakowi. Podziękowania kieruję też do recenzentów tej pracy – prof. Igora Hałagidy i prof. Marka Wierzbickiego. Ich cenne uwagi wniosły wiele do ostatecznej wersji książki. Prace nad książką trwałyby znacznie dłużej i byłyby bardziej żmudne, gdyby nie pomoc zastępcy dyrektora Narodowego Muzeum Historii Ukrainy podczas II Wojny Światowej w Kijowie dr Ludmiły Rybczenko. Za wsparcie merytoryczne i językowe chciałbym podziękować moim kolegom z Działu Naukowego Muzeum II Wojny Światowej – dr. Dmitriyowi Panto i Wojciechowi Grottowi. Duży wkład w przygotowanie tej książki wnieśli pracownicy Działu Wydawniczego: Agata Piedzewicz, Michał Mikołajczak, Natalia Maliszewska i Natalia Gawryluk, oraz pracownice Biblioteki Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku: Patrycja Śliwińska i Monika Chabielska. Podziękowania za dokonanie fachowych tłumaczeń tekstów aneksów oraz cenne rady należą się również tłumacze języków rosyjskiego i ukraińskiego dr Annie Kadykało.

Za zrozumienie, wsparcie i cierpliwość chciałbym podziękować mojej drogiej żonie Magdzie.